

ESTHER BENBASSA - ARON RODRIGUE
Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi
(14. - 20. yüzyıllar)

Fransız Kültür Bakanlığı'nın katkıları ile basılmıştır.

Bu kitapta yer alan fotoğrafların tüm yayın hakları yazarlarına aittir.
Yazarların yazılı izni olmadan bu fotoğraflar kullanılamaz.

Juifs des Balkans

© 1993, Éditions La Découverte, Paris

İletişim Yayınları 742 • Tarih Dizisi 14

ISBN-13: 978-975-470-923-0

© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-3. BASKI 2001-2010, İstanbul

4. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Bahar Siber

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Utku Lomlu

KAPAK FOTOĞRAFI Eski Ortaköy Yahudi Çarşısı'nın son Musevi bakkalı
Mişon Rozanes (1980). Koleksiyon: Esther Benbassa

UYGULAMA Çiğdem Dilbaz

DÜZELTİ Serap Yeğen

DİZİN M. Cemalettin Yılmaz

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ESTHER BENBASSA - ARON RODRIGUE

Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi

(14.-20. yüzyıllar)

Juifs des Balkans

Espaces Judéo-Ibériques, XIVe-XXe Siècles

ÇEVİREN *Ayşe Atasoy*

YAYINA HAZIRLAYAN *Rıfat N. Bali*

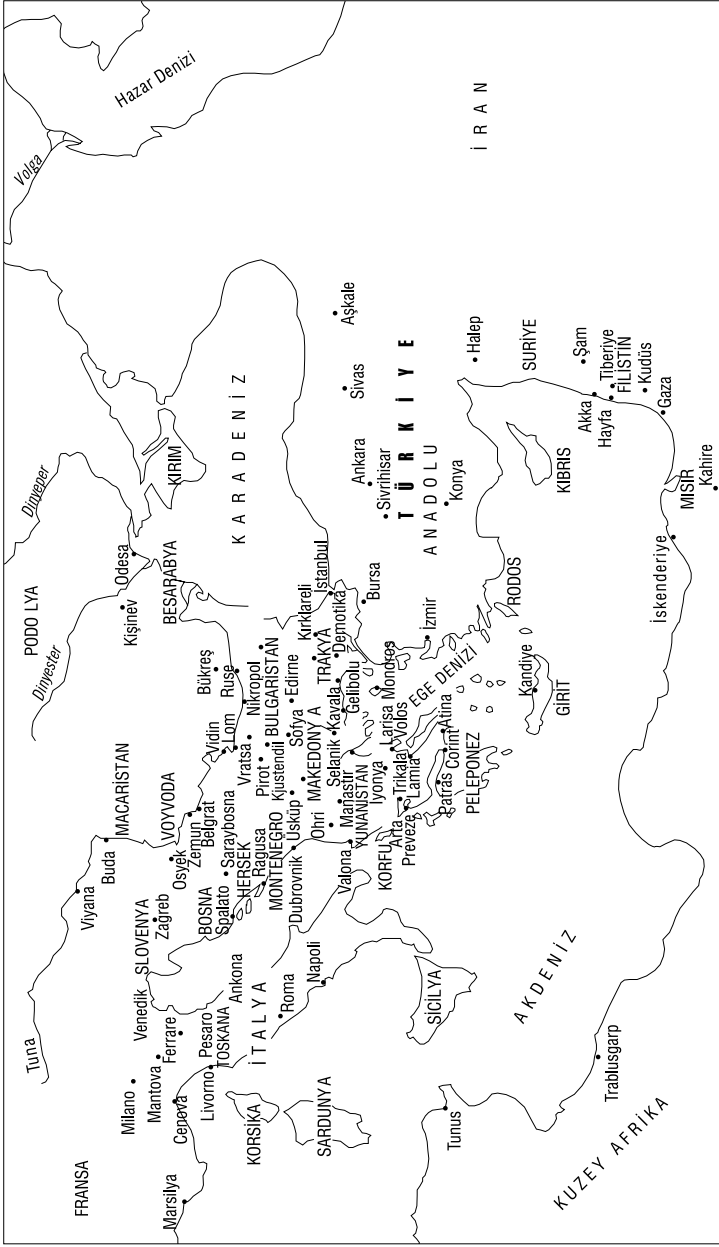

i l e t i ŝ i m

ESTHER BENBASSA Özellikle çağdaş Yahudi tarihi profesörüdür. Osmanlı ve Fransız Yahudileri tarihi uzmandır. Yayımladığı ve birçok dile de çevrilen kitaplarından bazıları şunlardır: *Une diaspora sépharade en transition* (Istanbul, XIXe-XXe siècles) (Cerf, Paris, 1993), *Son Osmanlı Hahambaşısının Mektupları* (Milliyet Yayınları, 1998), *The Jews of France. A History from the Antiquity to the Present* (Princeton University Press, 2. baskı, 2001), Aron Rodrigue ile birlikte: *A Sephardi Life in Southeastern Europe. The Autobiography and Journal of Gabriel Arié 1863-1939* (University of Washington Press, 1998) ve *Sephardi Jewry, The Judeo-Spanish Community, XIVth-XXth Centuries* (University of California Press, 2000; Türkçesi: *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, İletişim Yayınları, 2001), *Suffering as Identity* (Verso, 2010). Jean-Christophe Attias ile birlikte yayımladıkları kitaplar: *Dictionnaire de civilisation juive* (Paris, Larousse-Bordas, 2. baskı, 1998); *La Haine de Soi. Difficiles identités* (Brüksel, Complexe, 2000); *Les Juifs ont-ils un avenir?* (Paris, Lattès, 2001); *Israël, la terre et le sacré* (Flammarion, 2001); Türkçesi: *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, İletişim Yayınları, 2002. 2011 yılında Val-de Marne kenti listesinden Yeşiller Partisi adayı olarak Fransız senatosuna girdi.

ARON RODRIGUE Stanford Üniversitesi'nde tarih profesörüdür ve Eva Chernov Lokey Yahudi Bilimleri Kürsüsü'nün başındadır. Osmanlı ve Fransız Yahudileri tarihleri uzmanıdır. İlk kitabı *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Indiana University Press, 1990), *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması: Alyans Okulları 1860-1925* adı altında yayımlanmıştır (Ayraç Yayınları, Ankara, 1997). Bunun dışında *Images of Sephardi and Eastern Jewries in Transition, 1860-1939* (University of Washington Press, 1993) ve Esther Benbassa ile *A Sephardi Life in Southeastern Europe: The Autobiography and Journal of Gabriel Arié, 1863-1939* (University of Washington Press, 1998) ve *Sephardi Jewry, The Judeo-Spanish Community, XIVth-XXth Centuries* (University of California Pres, 2000) kitaplarının da yazarıdır. Ayrıca *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership* (Indiana University Turkish Studies Series, 1992) ve *Guide to Ladino Materials in the Harvard College Library* (Harvard College, 1992) çalışmalarının editörüdür.

*Babalarımız Jacques Benbassa ve
Joseph Rodrigue'in anısına*

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar.....	9
Teşekkür.....	11
ÖNSÖZ.....	13
GİRİŞ	
İBERYA YAHUDİLERİNİN SONU	23
Bir Arada Yaşam Hikâyesi	26
Büyük Ayrılış	38
Portekiz Meselesi	46
Batı Avrupa'ya Dağılış	52
Kuzey Afrika'ya Doğru	67
BİRİNCİ BÖLÜM	
CEMAAT VE TOPLUM	73
Osmanlı Topraklarına Varış	75
Cemaat İçi Sürtüşmeler	92
Devlet İçinde "Devlet" ya da "Mikro-devletler"	100
Maliye ve Özerklik	115
Güçsüz Yasamalar	121
İKİNCİ BÖLÜM	
EKONOMİ VE KÜLTÜR	131
Osmanlı Ekonomisinde Sefaradların Yeri	133
Dünya Ekonomisi Sarsılırken	146

Entelektüel Hayat	153
Yahudi Bilim Kültürü	154
Sabetaycılığın Patlak Verişi	163
Yahudi İspanyolcasında Bilim Kültürü	171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERNLEŞME ÇAĞINDA

BALKAN YAHUDİLERİ	179
Sınırlardaki Kaymalar	181
Devlet Düzeyinde Batılılaşma: Osmanlı Örneği	185
İradeci Bir Modernleşme	193
Alliance Israélite Universelle (Evrensel Musevi Birliği)	210
Ulus-devlet Karşısında Sefaradlar	221
İç Dinamikler	251

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODERNLEŞMEDEN SİYASALLAŞMAYA

UZANAN YOL	267
Önsiyonizmin Başaktörleri	271
Siyonizmsiz Siyonistler	277
Bir Kopuşun Siyonizmi	298
Diaspora Milliyetçiliğinin Diğer Bir Şekli: Sefardizm	311
Kurumsallaşmış Bir Siyonizm	322
Paralel Seçenekler	329

BEŞİNCİ BÖLÜM

SEFARAD KÜLTÜR ALANININ İMHASI:

SOYKIRIM ve GÖÇ	335
Kitlesele Antisemitizm mi, geçici Antisemitizm mi?	337
Alman İşgali Altında: Sırbistan ve Kuzey Yunanistan	346
İtalyan İşgali Altındaki Bölgeler: Güney Yunanistan	355
“Bağımsız Hırvatistan”: Saraybosna	359
Bulgaristan ve Bulgar İşgali Altındaki Bölgeler	361
Tarafsız Türkiye	370
Son Bir Gurbet	379

SONSÖZ	395
---------------------	-----

KAYNAKÇA	405
-----------------------	-----

DİZİN	439
--------------------	-----

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri.
a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
AAIU	: Alliance Israélite Universelle Arşivleri.
AI	: Archives Israélites.
AJDC	: American Joint Distribution Committee (Amerikan Birleşik Dağıtım Komitesi).
BAIU	: Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle.
BDIC	: Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (Uluslararası Çağdaş Dokümantasyon Kütüphanesi).
CAHJP	: Central Archives of the History of the Jewish People (Yahudi Halkının Merkezî Arşivleri).
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi.
C	: Cilt.
CNRS	: Centre National de la Recherche Scientifique (Millî Bilimsel Araştırma Merkezi).
CZA	: Central Zionist Archives (Merkez Siyonist Arşivleri).
Çev	: Çeviren.
ç.n.	: Çevirenin notu.
der	: Derleyen.
DP	: Demokrat Parti.
e.n.	: Editörün notu.
Haz.	: Hazırlayan.
MAE	: Ministère des Affaires Etrangères (Dışişleri Bakanlığı).
PRO	: Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivleri).
S	: Sayfa.
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği.
UI	: Univers Israélite.
WIZO	: Women's International Zionist Organisation (Uluslararası Kadın Siyonist Örgütü).

TEŞEKKÜR

Çeşitli ülkelerde bulunan meslektaşlarımıza ve işimizi büyük ölçüde kolaylaştıran arşiv ve kütüphane görevlilerine teşekkür ederiz. Özellikle Alliance Israélite Universelle'in arşiv ve kütüphanesine, Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivine, Savunma Bakanlığı arşivine, Deniz Kuvvetleri arşivine, Milli Kütüphane'ye ve Uluslararası Çağdaş Dokümantasyon Kütüphanesi'ne (BDIC); Amerika Birleşik Devletleri'nde Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'ne, Indiana Üniversitesi Kütüphanesi'ne, Stanford Üniversitesi Kütüphanesi'ne, Birleşik Amerikan Dağıtım Komitesi'ne (AJDC), Bene Berit arşivine (Washington) ve (Alman ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşivlerinin mikrofilmleri için) Amerikan Ulusal Arşivi'ne; İngiltere'de Public Record Office'e; Almanya'da Auswärtiges Amt'a (Bonn); İsrail'de Kudüs'teki İbrani Üniversitesi Millî ve Üniversite Kütüphanesi'ne ve Siyonist Arşiv Merkezi'ne, (Kudüs) Yahudi Halkı Tarihi Arşiv Merkezi'ne, (Kudüs) Devlet Arşivi'ne, Ben Zvi Enstitüsü Kütüphanesi'ne, Lavon Enstitüsü Hagana Arşivi'ne, (Tel-Aviv Üniversitesi) Diaspora Enstitüsü Macabi Arşivi'ne, Jabotinsky Enstitüsü Arşivi'ne (Tel-Aviv) ve Haşomer Hatsair Araştırma Merkezi'ne (Givat Haviva); Türkiye'de, İstanbul İtalyan Yahudileri Cemaati Arşivi'ne, Kuzguncuk Yahudi Cemaati Arşi-

vi'ne, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi'ne, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne minnet borçluyuz.

Bu süreç boyunca bize çeşitli yollarla yardımcı olan her türlü kuruma teşekkür ederiz. Daha önce yayımlanmış birçok kiptan oluşan bir diziyi tamamlayan bu eser, aslında her iki yazarın on yılı aşkın süredir sürdürdükleri araştırmaların ve düşüncelerin sonucudur. Esther Benbassa, Lady Davis Fellowship Trust'a (Kanada/İsrail), Barecha Foundation / Yad Hnadiv'e (İngiltere/İsrail), Memorial Foundation for Jewish Culture'a (New York), Kudüs İbrani Üniversitesi Tarih Bölümü'ne, Maurice Amado Vakfı'na (ABD), Türkiye Çalışmaları Enstitüsü ve CNRS / UA 041057'ye (Louis Bazin ve James Hamilton yönetiminde olduğu dönemde), Modern Avrupa Medeniyetini Araştırma Enstitüsü'ne teşekkür eder. Aron Rodrigue Indiana Üniversitesi'ne, American Council of Learning Societies'e, Stanford Üniversitesi'ne, Maurice Amado Vakfı'na (ABD), Kudüs İbrani Üniversitesi İleri Araştırmalar Enstitüsü'ne ve Memorial Foundation for Jewish Culture'a teşekkür eder; değerli yardımlarından dolayı Indiana Üniversitesi'ndeki asistanı Joan Clinefelter'e teşekkür eder.

Yazarlar bu eserin hazırlanmasını sübvansiyonlarıyla destekleyen Fransız Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı'na (Ministère Français Chargé de la Culture- Centre National du Livre) cömert yardımlarından dolayı teşekkür ederler.

Alexandre Derczanski ve Pierre Vidal-Naquet bu çalışmanın çeşitli aşamalarında aktif olarak çalışarak esere ellerinden gelen tüm katkıyı sağlamışlardır. Tavsiyeleri, destekleri ve teşvikleri bizim için özellikle kıymetli olmuştur. Maurice Hasson, Enrico Issaco ve Gérard Lévy'ye fotoğrafları kullanımımıza sundukları, Rıfat N. Bali'ye de kitabın Türkçe çevirisinin basımı sırasındaki yardımları için çok teşekkür ederiz.

Bir bilim yaptığı kadar bir dostluk yaptı da olan bu kitabın oluşumunu adım adım izleyen Jean-Christophe Attias'ın katkılarını anmadan geçemeyeceğiz. Kendisi engin birikimini, derin dilsel bilgisini ve sabrını hizmetimize sunmuştur.

ÖNSÖZ

*Deşame entrar
Yo me hare lugar.**

1492 yılı Yahudi halkının tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu, Ortaçağ Yahudi topluluklarının en kalabalık ve en ünlü grubunun İspanya'dan göçe zorlandıkları tarihtir. Bundan beş yıl sonra, Portekiz'in toplu halde din değiştirme zorlamaları sonucunda, İber Yarımadası'nda bin yıldan fazladır süren Yahudi varlığı sona ermiştir. Elli yıla yayılan bir zaman diliminde, Sefaradların -ki İbrani dilinde İspanyol demektir- büyük çoğunluğu Akdeniz havzasına yayılmıştır. 16. yüzyılda Hıristiyanlığı seçen küçük gruplar veya atalarından miras Yahudi kimliklerini koruyan Maranolar da Yarımada'yı terk ederler. Bazıları Ortadoğu'daki din kardeşleriyle birleşirken; bazıları da önce Bordeaux, Amsterdam, Hamburg ve Londra gibi Batı Avrupa şehirlerinde, peşinden de Yeni Dünya'da yeni cemaatler kurarlar. Köklerin böyle parçalanması sonucu, Yahudi camiasının antik merkezi de dağılır. Bu dağılma, aynı zamanda bir yeniden yapılanmanın, bir dirilişin tohumlarını da beraberinde getirir.

(*) "Bırak içeri gireyim, kendime bir yer bulurum." Sefarad tarihinin Yahudi tarihinden talep ettiği biraz budur.

Elinizdeki çalışma, Yahudilerin tarihindeki bu dönüm noktasının hikâyesi ile başlar. İber Yahudiliğinin kaybolmasına sebebiyet vermesi kaçınılmaz olan 1391 olaylarının gelişimini ve sonuçlarını inceler. Sınır dışı edilmelerinden sonra, Doğu'da ve Batı'da, sürgün güzergâhları boyunca Sefaradları izler. Yeni Yahudi merkezlerinin oluşumunun tarihine tanıklık eder. 16. yüzyıl ortalarında yaşanan gerçek bir Sefarad diasporanın oluşumu bu geniş çerçeve içinde betimlendikten sonra; inceleme, sürülen Yahudilerin büyük bölümünün toplandığı Balkanlar'da ve Türkiye'de yoğunlaşır.

Şurası kesindir ki, günümüze kadar dünyanın çeşitli yöreleri Sefarad Yahudilerini barındırmıştır. Avrupa veya Amerika'daki İspanyol Yahudileri, yeni topraklarındaki Yahudi cemaatinin yaşamına yoğun bir şekilde katılmışlardır. Keza Kuzey Afrika'ya göçen Yahudiler, Mağribi Yahudilerinin örf ve anelerini yeniden şekillendirmişlerdir. Yine de, bu yörelerin hiçbirinde, Sefaradlar yerel Yahudi cemaatine baskın çıkabilecek sayısal çoğunluğu ellerinde tutamamışlardır. Kendilerine baskın çıkan Aşkenaz* göç dalgaları sonucu Avrupa Sefaradlarının İspanyol Yahudi özelliklerini yitirmeye başlamaları buna bir örnektir. Bir Portekiz "Yahudi Cemaati" oluşturulmuş olsa bile, doğruyu söylemek gerekirse, Sefarad bir kültür tabanı Batı'da varlığını uzun zaman sürdürememiştir. Bordeaux ve Paris'tekiler gibi, günümüze kadar varlığını sürdürmüş kimi Sefarad gruplarına rağmen; sayıca az ve dağınık olan Avrupa Sefaradlarının tarihi, Aşkenaz dindaşlarının tarihinde karışıp gitmiştir.

Aynı şekilde, Sefarad ve Arap Yahudi kültürlerinin Kuzey Afrika'da karşılaşarak karışması sonucunda oluşan yeni Mağribi-Yahudi medeniyeti kendi özelliklerini geliştirmiştir. Kuzey'deki Tanca ve Tetuan cemaatleri gibi kimi istisnalar dışında, Mağribi ülkelerindeki İspanyol Yahudileri, bu "sefaradlaşmış" Arap Yahudi-Arap kültürü ile kaynaşmışlardır. Özünü korumuş İspanyol Yahudisi gruplar ise Kuzey Afrika Yahudiliğinde çok küçük bir kesim oluşturur.

(*) Kuzey Avrupa'da yerleşik Alman kökenli Yahudiler - ç.n.

Ortadoğu ve Balkanlar'da ise durum tamamen farklıdır. Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında, Adriyatik kıyısında, Bosna, Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan, Yunanistan'da, Trakya'da ve Anadolu, İspanyol Yahudi birliğini 20. yüzyıla kadar koruyacak yeni bir Sefarad kültür alanı oluşur. Balkanlar'daki bu Yahudilerin dört yüz yıla yakın bir süre Osmanlı egemenliğinde kalmaları sonucunda dillerinde, kültürlerinde ve bazı örf ve ananelerinde görülen ufak tefek, yöresel farklılaşmaların dışında kültürel varlıkları korunur.

Batı Avrupalı ve Kuzey Afrikalı dindaşlarının tersine Balkanlar'daki Sefaradlar, yerli Yahudi cemaatlerine yani Romanyotlara* [Elen dilini konuşan Bizanslı Yahudilere] ve hatta ilerki yıllarda Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen kimi Aşkenazlara üstünlük sağlarlar. Bu üstünlük, 17. yüzyılda Romanyotların yeni gelenler karşısında tamamıyla asimile olmasıyla zirveye çıkar. Sefaradların Balkanlar'daki, Ege kıyılarındaki, İstanbul, Edirne, İzmir, Selanik ve Saraybosna gibi kentlerdeki Yahudileri değiştirerek İspanyollaştırmalarıyla yeni Sefaradlar oluşur, köklenir. Tabii ki, Ortadoğu'nun daha güneyinde Halep, Şam, Safed, Kudüs, İskenderiye, Kahire ve Trablusgarp şehirlerinde 15. yüzyılın sonundan itibaren kalabalık Sefarad cemaatleri uzun süreler boyunca yerleşmişlerdir. Yine de, bu yerlerde, örneğin Safed ya da Kudüs gibi bazı bölgelerde 16. yüzyılda Sefaradlar tarihleri boyunca ulaştıkları en yüksek sayılarına erişmiş olsalar da, bölgede baskın çoğunluk olmamışlardır. Ayrıca bu cemaatlerin hiçbiri önemli bir Sefarad hinterlandına dayanmamaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, Ortadoğu'nun içinde durum daha karışık ve dağınıktır. Yahudi İspanyolcası konuşan Sefaradlar, *Mustarabilerin* (Arap Yahudileri) yanında farklı tarzdaki yaşantılarını sürdürürler. Hatta bu çeşitlilik, 19. yüzyılın sonunda Filistin'e taşınır ve Aşkenazlarla birlikte yaşarlar. Coğrafi açıdan Balkanlar'da yer almasına karşın Romanya'nın bu çalışmada ele alınmaması da benzer nedenlere da-

(*) Konstantiniye'nin Fatih Sultan Mehmet tarafından fethinden önce, Roma İmparatorluğu zamanından beri bu şehirde yaşayan Yahudiler için kullanılan isim - ç.n.

yanmaktadır. Buradaki Yahudi cemaati büyük oranda Aşkenazdı. Sefaradlar her zaman pek küçük bir azınlık oluşturmuştur.

Bu araştırmada ağırlık, Osmanlı egemenliği altındaki Balkanlar ve Anadolu'da gelişen İspanyol Yahudilerinin kültürel etki alanlarına verilmiştir. Eğer merkez aldığımız bu bölgeye doğrudan etkileri olmuş ise, Ortadoğu topraklarında yeşeren diğer bazı Sefarad cemaatlerine de yer verdik. Dikkatimizi cemaatlerin ve şahısların önüne geçen, İspanyol Yahudi kimliği ile oluşan yoğun ve özgül birliklerinde yoğunlaştırdık. Çalışmalarımızı 20. yüzyılın coğrafi ve siyasi sınırları üstüne oluşturmadık. Hedefimiz, Yahudi halkı arasında ayrıcalıklı bir yeri olan Sefarad toplumunu; bu toplumun tarihini belirleyen birlik ve çeşitlilik diyalektiğinin iç sürerliği gibi özelliklerini incelemektir.

Yahudiliğin yazılı modern tarihi, Doğu'nun İspanyol Yahudileri konusunda biraz sessiz kaldı. Iber'deki "altın çağ" saplantılı tarihe bakış açısının Doğu Akdeniz toprakları Sefaradlarına lütfettiği ilgi, yüzeysel bir entelektüel tarih perspektifinde kalan, aralıksız olarak İspanya'dan sınır dışı edilme sorununu ve buna bağlı konularla, takip eden iki asır boyunca bu hareket karşısında oluşan tepki ve etkileşimleri irdelerken hep sahte mesih Sabetay Sevi olayına dayanan bir ilgi olmaktan öteye gitmemiştir. Ayrıca bu tarih, ünlü bir kişinin, bir olayın ya da bir eserin anlatımı içinde ikincil olarak ele alınmıştır.

Tarih yazımında Doğu Sefaradları "egzotikleştirilmişlerdir," Ortadoğulu başlığı altına yerleştirilmiş, bunun sonucu ciddiye alınmamış, reddedilmişlerdir ve dillerinde, şarkılarında Iberik geçmişlerini korumaları sebebiyle "romantik" olarak değerlendirilmişlerdir. "Folklor" konusu dışında, çağdaş Sefarad Yahudileri hiç anılmamıştır. Yahudi tarih yazıcıları günümüz Yahudi tarihini şekillendiren çeşitli akımlara ve gelişmelere karşılaştırmalı bir yaklaşımla yaşamayı ve Sefaradların deneyimlerinden çıkartılabilecek dersleri göz ardı etmişlerdir. Bu tavır yalnız Doğu Akdeniz Yahudiler için geçerli değildir. Iber Yahudilerinin neslinden olmayan, İslam dünyası kökenli diğer Yahudiler de bundan paylarını almışlardır.

Bununla birlikte Yahudi tarihinin son yıllarda özellikle İsrail'de yazıldığını hatırlatalım. Yeni devletin kurucuları çoğunlukla Aşkenazdırlar. Aşkenaz olmayanların bu kuruluş sürecine katılımı ya gizlenmiştir ya da yalnızca önemsenmemiş, inkâr edilmiştir. Ne devletin kurucuları yanında yerlerini almışlardır, ne de Siyonizmin genel tarihi içinde. Aşkenaz olmayanlar girişimlerin dışında kalmış ve dolayısıyla kahramanlar arasında yer alamamışlardır. Doğu Yahudileri olarak adlandırılan bu Yahudiler, bu sürece ideolojik sebeplerle dahil olamamışlardır. Yine de İsrail yetkilileri son yıllarda ülke Yahudilerinin yarısından fazlasının, ki aralarında Doğu kökenliler de olduğu halde, tarihinin araştırılması ile görevli bilimsel kurumlar kurmuşlardır. Bütün bu değerli çabalara rağmen daha yapılacak çok şey vardır. Bu tarih genellikle egzotik olarak değerlendirilip amatörlerin eline bırakılmış, değerli ve prestijli sayılmamıştır. Günümüz Yahudi tarihçileri istemeden de olsa üniversite çevrelerinin seçiciliğinin etkisinde kalmaktalar. Bu çevreler, zaten daha çok değer verdikleri Aşkenaz tarihinin daha da değer kazanmasını istemektedirler. Bu sebeptendir ki, bugün halen etraflı ve öncelikleri olmayan ve yine aynı sebeple tam bir Yahudi tarihinden uzağız, zira değerli veya değersiz tarih diye bir şey söz konusu olamaz.

Sefarad kültürü de aynı tavra maruz kalmıştır. Sefarad edebiyat hazinelerinin –ancak 17. yüzyıla kadar gelen varlığının yakın geçmişte kabul edilmiş olması bu gerçeği değiştirmez. Gerçekleştirilen inceleme çalışmaları Sabetay krizi* ile bıçak gibi kesilmektedir. Sanki Sabetaycılık sonrası dönem fazla kimseyi ilgilendirmemektedir. İkinci “altın devir” burada biter. Sefarad kültür alanının tarihi parçalı bir tarihtir. Bölümler halinde, farklı bakış açılarının etkisinde, hiç genel bir yaklaşım kaygısı güdülmeden yazılmış bir tarih. Burada da bir hiyerarşi ile karşılaşılır. En etraflı ve en derin çalışmalar, günümüz Türkiye’si ve Selanik sınırları içinde kalan Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olanlardır. Bulgaristan ve Yugoslavya neredeyse unutulmuştur.

Sefarad kültür alanının tarihi, Yahudi tarihini kendiyile he-

(*) 17. yüzyılda Sabetay Sevi'nin mesihliğini ilan etmesiyle baş gösteren kriz - e.n.

saplaşmaya çağırır. Fransız Devrimi ya da Batı'daki özgürlük akımları gibi büyük tarihi akımlar birçok filtreden geçmiş, etkileri sonradan ortaya çıkmış ve farklı tonlarda olmuştur. Sefarad kültürü tarihi birçok yeni ve farklı incelemeye açık bir alandır. Özellikle Aşkenaz dünyasına yoğunlaşmış olan ve hatta sürekli incelediği eşitlik kazanma, asimilasyon, kültürün yok edilmesi gibi konularda kemikleşmeye başlayan günümüz Yahudi tarih yazıcısı üstüne farklı rüzgârlar estirebilir. Batı ile Doğu'nun yollarının kesiştiği noktada, izlediği güzergâhla, kendine özgü örgütlenme modeliyle, Batı Yahudilerinin kültürel "sömürgeciliğine" maruz kalmış fakat ne asimile olmuş, ne de kültürü yok edilmiş, bununla beraber hafifçe entegre olmuş yapısıyla Sefarad kültürü yeni bir kapıyı, yeni bir tarih hazinesinin kapısını açıyor.

Bu cemaatlerin tarihi Osmanlı Tarihi ve Ortadoğu Tarihi uzmanlarınca, 1992 yılından beri geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu inceleme ise yalnızca İspanya'dan sürülme olayının ve Sefaradların geçtiği evrelerin anılmasıyla başlayan vicdani hesaplaşmayla yoğrulmuştur. Mutlak ki bu çabalar faydalı olmuş, eğitici sonuçlara varılmıştır. İspanyol Yahudisi cemaatler dört asıra yakın süre İmparatorluğun egemenliği altında kaldığı için, İmparatorluk Yahudilerinin tarihi ve kültürü hakkındaki araştırmalar, Ortadoğu topraklarındaki İspanyol Yahudisi varlığının birçok yönünü kapsar. Ayrıca bu Yahudiler Balkanlar'ın ve Ortadoğu'nun karmaşık etnik ve dini yapısı ile tam bir uyum içindeydiler. Doğu'nun Sefarad kültür alanı her şeyden önce Osmanlı'yı oluşturan mozaik taşlarından biri olarak şekillenmiştir.

Yine de günümüzde, Sefarad kültür yapısını bir bütün olarak inceleyen bir araştırma yoktur. 19. yüzyıldaki milliyetçi akımlar sonucunda İmparatorluğun farklı ulus-devletlere bölünmesi ile araştırmaları şekillendiren Osmanlı çerçevesi de kırılacaktır. Yeni oluşan bu devletlerin egemenliğindeki Yahudi cemaatleri uzmanlarının tarih yazmada kullandıkları yeni çerçeve de artık 19. ve 20. yüzyılların siyasi sınırları olacaktır. "Yunan" ya da "Bulgar" Yahudiliği kavramları da Yunan ve

Bulgar ulus-devletlerinin oluşumundan önceki zamanlar için kullanılırsa hiçbir dayanakları, hiçbir gerçeklikleri olmaz. Bu tavrın doğal sonucu olarak yanlış perspektiflere girilir. Keza “Osmanlı” ya da “Türk” Yahudiliği konusunda bile, “Osmanlı” geçmişi ile olan bağı tartışmasız olmasına rağmen hataya düşülür. Özellikle 20. yüzyıla yaklaşıldığında, 1912-1913 yıllarında Türk-Osmanlı egemenliğinden ayrılan Selanik gibi önemli bir Yahudi cemaati merkezinin incelemesine girildiğinde bu yanlış belirginleşir. Her ciddi tarih araştırması için olduğu gibi dağınık olan Doğu Sefarad grupları incelemesinde de vazgeçilmez olan karşılaştırmalı boyuttan zorunlu olarak el çekilmiş olunur.

Bazı durumlarda Osmanlı perspektifi ya da “ulus-devlet” perspektifi kullanımı daha doğru ve yararlı olarak gözükmese rağmen, bu perspektifler, yapıları itibariyle, Doğu Sefaradlarının tarihini medyatize edeceğinden ve birlik ve bütünlüğünü göz ardı edeceğinden başka sorunları da beraberlerinde getirirler. Bölümsel ve parçalı yaklaşımlar, zaten hiç bütünsel olarak yaklaşılmamış olan konudan eksik ve deforme bir tablo çıkarılmasına neden olur. Biz de tam tersi bir yaklaşımı benimsedik. Sefarad grupların tarihini araştırmamızın temel taşı olarak alırken; onları, farklı zaman dilimlerinde egemenliği altına girdikleri siyasi rejimlerden bağımsız olarak inceledik. Bir yanda Balkanlar ve Türkiye’deki Sefarad Yahudilerinin hayatları ve iç dinamiği, diğer yandan ister Osmanlı veya yeni ulus-devletlerle olsun, diğer dış kaynaklarla olan ilişkileri araştırmamızın ayrılmaz iki kutbunu oluşturdu. Başka bir deyişle, elinizdeki kitap, Sefarad Yahudi toplumların kendi geçmişleri ile olan dikey ilişkileri ile onları çevreleyen toplumlar, kültürler ve siyasi rejimlerle olan yatay ilişkilerini içerir. Referans alanımız, dışarıdan dayatılan bir gerçeklik değil, Sefarad bütünlüğünün kendisi oldu. Bu bütünlüğü, Yahudi camiasını ve etrafını etkileyen, bize yeni ışıklar yakacak değişimlerle karşılaştırmalı bir yaklaşımla Yahudi, Osmanlı, Balkan ve ulusal gerçeklerin geniş çerçevesi içinde ele aldık.

Bu kitap, her şeyden önce, artık kaybolmuş bir evreni anlatı-

yor. 20. yüzyıl ortalarında, Avrupa Aşkenaz Yahudi camiasının kalelerinin üstüne çöken büyük felaket, bugün herkesin bildiği bir gerçektir. Onlar gibi Ortaçağ'ın sonunda ortaya çıkan diğer grup olan Doğu Sefaradları da, neredeyse aynı devirde ortadan kalkarlar. 18. yüzyıla doğru Balkanlar ve Anadolu'da yaşanan ekonomik çöküntü İspanyol Yahudi cemaatlerine büyük bir darbe vurur. Reformlar dönemi ve Batılılaşma akımı, onları içten ve dıştan olmak üzere derinden etkiler. Yeni değişim evreleri geçirirler. Eski seçkin tabaka çöküşe geçerken, toplumda yeni bir seçkin tabaka oluşur. Ekonomik şartlardaki değişimler, Selanik benzeri bazı bölgelerde, aralıklarla gerçekleşen fakat dikkat çekici boyutlara varan bir refah düzeyi oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat'ı ve ondan sonra Balkanlar'da beliren diğer devletler Yahudi cemaatlerin hayatını asırlardır düzenleyen siyasi sistemi değiştirir. Ulus-devletler akımı Yahudileri de etkiler ve ciddi darbeler vurur. Osmanlı yönetimi altındaki topraklarda yaşanan çözümler, Sefarad varlığında geri dönülmez bölünmelere sebep olur. Balkanlar'ın İspanyol Yahudileri artık yeni ve farklı efendilerin egemenliğindedir. Eskiden güçlü ve tek otorite olan Osmanlı'nın yerini alan çeşitli varislere ve yeni beliren rol dağılımına uyum sağlamak zorunda kalırlar. Yahudi milliyetçiliği başta olmak üzere, yeni siyasi ideolojiler cemaatlerin bağrında yeşermeye başlar. Tıpkı Aşkenaz din kardeşleri gibi, Sefaradlar da, günümüz Yahudi tarihindeki yeni sorularla karşılaşır: kimlik, cemaat, gruba bağlılık ve devletle ilişkiler. Bir de, en genel soruya, çağdaş dünyada bir Yahudi hatta Sefarad bir Yahudi olarak var olmak sorusuna cevap bulunması sorunu vardır. Bu sorulara Sefaradların getirdiği cevap ve çözümler, Aşkenazların getirdiği çözümlerle kâh çok benzer kâh çok farklıdır.

Balkanlar'ın şartlarına kesinlikle uyum sağlayamayan bir ulus-devlet akımının patlamasından sonra tamamıyla çatlayan Sefarad kültür alanı Nazilerin gelişine kadar krizden krize koşar. Soykırım, İspanyol Yahudi camiasına öyle ölümcül bir darbe vurur ki bir daha toparlanamaz. Bazı cemaatler tüm fertleri ile yok olurken, Nazi zulmünden kaçabilenler İsrail'e doğ-

ru göç etme yolunu seçerler. Halen bölgede varlığını sürdüren tek tük birkaç cemaate rağmen ayrı ve kendine özgü bir Yahudi varlığı şeklinde devam eden İspanyol Yahudi varlığından söz etmek artık mümkün değildir.

Elinizdeki eser, Balkanlar ve Türkiye topraklarında dört buçuk asır boyunca süren bir Yahudi uygarlığının tarihini, oluşumunu, gelişimini, parçalanmasını ve yok oluşunu ele alır. Bir yandan, yapılmış çalışmaların yorum ve sentezi üstüne kurulan bu eser; diğer yandan da günümüz dönemiyle ilgili olarak çeşitli arşivlerde yapılmış derin araştırmaların ürünüdür. Beş yüz seneye yayılan zengin bir tarihin her boyutunun eş derinlikte incelenmesinin ne kadar olanaksız olduğunun bilincindeyiz. Doğu Sefaradları tarihinde ve kültüründe, özellikle kadınlara dair bölümlerde, halen aydınlanmamış geniş parçalar var. Oluşan yeni ve cesaret verici gelişmeler, Yahudi tarihinin bu bölümü üstüne yapılacak derinlemesine araştırmaların önemi konusunda daha yüksek bir bilinç düzeyine varıldığını ve yerel arşivlere girişin kolaylaşacağını müjdeliyor gibi gözüküyor.

Kısmi olarak gerçekleştirilen tanıtımlar, kişisel araştırmalar, cemaatlere ait kronolojiler, Doğu Sefaradlarının tarih ve kültürlerinin şu ya da bu boyutu hakkında uzman araştırmalar çoktur. Ortak bir fikir birliği, bir üslup birliği içinde olmayan eldeki bu dağınık inceleme ve araştırmalar, Doğu Sefaradları tarihini kendi tutarlılığı içinde yazabilmek için yeterli çerçeveyi sağlamaz. Bu eserde işte bu tutarlılığın arayışı içinde, genel bir bakış ve yorum hedeflerken yine de bizce önemli ve anlamlı olan kimi sorular üzerinde yoğunlaştık. Bu sorulara cevap vermek kadar, Doğu Sefarad varlığının tarihi hakkındaki o soruları sormak, sorunları saptamak ve şekillendirmek gerekti. Eğer eserimiz, başka araştırma ve incelemeler için ateşleyici olursa hedefimizi gerçekleştirmiş olacağız. Balkanlar ve Türkiye Sefarad Yahudiliği hakkındaki bu çalışma, 15. yüzyılda ayrı bir varlık olarak ortaya çıkmaları ile 20. yüzyılda silinmelerine kadar geçen süredeki tarihi aydınlatıyor, kültürel etki alanı olarak sesi soluğu kesilmiş bir birliğin sesinin duyulmasını sağlar, kayıp bir dünyayı görmek için bir ışık yakarsa ne mutlu bize.

GİRİŞ
**İBERYA YAHUDİLERİNİN
SONU**

1492 yılı Ocak ayında muzaffer Katolik Kralları orduları Granada'ya girerler. Böylece, Kuzey'den gelen Hıristiyan güçlerin, 8. yüzyılda Arapların işgalinden beri devam eden Müslüman egemenliğine karşı sürdürdükleri *Reconquista** çalışmaları da sonuçlanmış olur. Üç ay sonra, 30 Mart'ta, İspanyol Hükümdarlar Yahudilerin sınır dışı edilmeleri ile ilgili fermanı Granada şehrinde imzalar ve halka duyururlar. 29 Nisan-1 Mayıs arasında ilan edilen fermanla Yahudilere iki seçenek tanınıyordu. Ya Hıristiyanlığı kabul edecekler ya da 1492 Temmuz ayı sonuna kadar ülkeyi terk edeceklerdi. Birçoğu tehlikelerle dolu uzun deniz ve kara yolculukları yapmaktansa, dinlerinden dönmeyi seçtiler. İmanlarına sadık kalmayı seçenlerin göçü mayıs ayında başladı. 31 Temmuz 1492'de dinini alenen uygulayan en son Yahudi de İspanya'yı terk etmişti¹.

Müslüman Granada'nın düşüşü ve Yahudilerin sınır dışına

(*) İspanya'nın Hıristiyan güçler tarafından yeniden fethi - ç.n.

1 Sınır dışına sürülme hk. daha fazla ayrıntı için bkz. Yitshak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, İbraniceden çeviren L. Schoffman, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1978, cilt 2, s. 424-439. Toplu bir bakış için bkz. Esther Benbassa, "L'Expulsion des Juifs d'Espagne", *L'Histoire* (154), Nisan 1992, s. 24-31.

sürülmeleri, Hıristiyanlığın tam ve kesin zaferini temsil ediyordu. Bu olaylar son yüzyıllarda güçlenmeye başlayan katı ve hoşgörüsüz tutumun da doruk noktası oldu. Kara bulutlar birkaç on yıldır toplanmaya başladıysa da, sınır dışı edilmek Yahudilerin büyük bir bölümü için yine de sürpriz oldu. İspanyol Yahudiliğinin baskın ideolojisindeki inanış, büyük başarıları ve İber Yarımadası'nda köklenerek vazgeçilmez olma fikrini abartıyordu. Bu abartı Yahudi cemaatini ve onun ileri gelenlerini bu hoşgörüsüz tutuma karşı hazırlıksız yakalanacakları bir hale getirdi ve İspanya'da Yahudilik sayfası kapatıldı. Aslında söz konusu inanışın kökleri oldukça derinlere, Müslüman İspanya'ya hatta *Reconquista*'nın ilk dönemlerine kadar uzanıyordu.

Bir arada yaşam hikâyesi

İber Yarımadası'ndaki Yahudi varlığı Eski Roma döneminden beri devam etmekteydi. Yahudilik, Vizigot boyunduruğu altında geçen zor dönemlerden sonra, 711 yılındaki Arap istilasını ile başlayan Müslüman egemenliği altında gelişmiştir. Ortaçağ Yahudi uygarlığı ve kültürünün, sonradan "altın çağ" olarak anılacak zirveleri İber topraklarında yaşanmıştır. Müslüman İspanya'da Yahudiler hayatın her alanında faaldiler. Diğer yandan, saray çevresine kadar sokulan, küçük ve kendinden emin bir Yahudi zümrenin devlet yönetimi ve ekonomide söz sahibi olduğu bilinmektedir. Bu zümre, 11. yüzyılda çöken Endülüs birliğinin yerini alan Arap ve Berberî Krallıkları mozaigindeki çeşitli imkânları başarı ile kullanarak yerini sağlamlaştırmaktaydı. Arap uygarlığını iyi tanıyan, edebî ve felsefî baş yapıtlarını bilen bu seçkin zümrenin bazı üyeleri Arap ve Yahudiler arası kültür alışverişinde faal rol oynamışlardır.²

2 Müslüman İspanya'daki Yahudiler hk. bir inceleme için bkz. Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, İbraniceden çeviren A. Klein ve J. Machlowitz, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1973-1979, 3 cilt; Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands. A History and Source Book*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1967-1993, 6 cilt.